

ISSN: 2181-9416

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК ЮРИСТА * LAWYER HERALD

ҲУҚУҚИЙ, ИЖТИМОИЙ, ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ

CYBERLENINKA

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

ISSN 2181-9416
Doi Journal 10.26739/2181-9416

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ

5 СОН, 1 ЖИЛД

ВЕСТНИК ЮРИСТА

НОМЕР 5, ВЫПУСК 1

LAWYER HERALD

VOLUME 5, ISSUE 1

TOSHKENT-2021

МУНДАРИЖА

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ.
МОЛИЯ ВА БОЖХОНА ҲУҚУҚИ

1. РАХМАНОВ Абдумухтор Режжаббаевич

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ МОЛИЯ ҲУҚУҚИ: ТАРИХИ ВА БУГУНГИ КУН

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ.
ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ

2. ЭРКАБАЕВА Шахноза Икромжоновна

РАЗНООБРАЗИЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ И ПРАВОВЫХ ФОРМ - АНАЛОГИ
ОГРАНИЧЕННОГО ПАРТНЕРСТВА (LIMITED PARTNERSHIP) 15

МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ. ИЖТИМОИЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ

3. ТОШОВ Муҳаммад Ражабович

КОРХОНА ТУГАТИЛГАНЛИГИ АСОСИГА КЎРА МЕҲНАТ ШАРТНОМАСИНИ БЕКОР
ҚИЛИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ 24

ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ, ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ.
КРИМИНОЛОГИЯ. ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҲУҚУҚИ

4. ТУРГУНБОЕВ Элбекжон Одилжонович

ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШНИ БЕЛГИЛОВЧИ ЖИНОЯТ ҚОНУНИ
НОРМАЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ 32

5. ХАЙДАРОВ Мирислом Мирджаббарович

ЖИНОЯТ ҚОНУНЧИЛИГИДА ОЗОДЛИКНИ ЧЕКЛАШ ЖАЗОСИ
ВУЖУДГА КЕЛИШИНИНГ РЕТРОСПЕКТИВ ТАҲЛИЛИ 39

6. АБДУҚОДИРОВ Фарходжон Фахритдин ўғли

ЖИНОЯТ МОТИВИ ВА МАҚСАДИНИНГ ТАЛОНЧИЛИКНИ КВАЛИФИКАЦИЯ
ҚИЛИШДАГИ АҲАМИЯТИ 47

7. ДЖУРАЕВА Анора Заппаровна

СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ 54

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИ. КРИМИНАЛИСТИКА, ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ҲУҚУҚ
ВА СУД ЭКСПЕРТИЗАСИ

8. НОРОВА Насиба Аазаматовна

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ СТАТУС ПЕДАГОГА И ПСИХОЛОГА КАК
УЧАСТНИКОВ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИХ ИНТЕРЕСЫ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ
В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ 61

9. САМАТОВ Тўлқин Азизович

НОДАВЛАТ СУД ЭКСПЕРТИЗАСИ ҚОНУН ҲИМОЯСИДА ОЛДИНГИ САФДА 69

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

---

10. ХАСАНОВ Шавкатбек Хайбатуллаевич	75
ЭКСПЕРТИЗА ЙЎЛИ БИЛАН ОЛИНГАН ДАЛИЛЛАРНИНГ ИШОНЧЛИЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ	75

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

11. ЮНУСОВ Ҳайдарали САРАХСИЙНИНГ ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ ЁХУД ЎЗБЕКИСТОН – ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ ВАТАНИ	83
12. ҒАФУРОВ Асқар Бойисович ИНСОН ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ-ҲУҚУҚУҚИЙ КАФОЛАТЛАРИ	95
13. АЗХОДЖАЕВА Роза Алтыновна СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ПРАВА НА ОХРАНУ ЗДОРОВЬЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ И ИХ ОБЕСПЕЧЕНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН.....	101
14. ARSLONOVA Robiya ACHIEVEMENTS AND PRIORITY AREAS OF HUMAN RIGHTS EDUCATION IN UZBEKISTAN	109
15. ПУЛАТОВА Нодирахон Собиржоновна ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА ЭЛЕКТРОН ОДИЛ СУДЛОВ ВА СУД ҲУЖЖАТЛАРИ	117

ҲУҚУҚИЙ АМАЛИЁТ

16. ҲАМРОҚУЛОВ Синдор Бобомурод ўғли ЖИСМОНИЙ ВА ЮРИДИК ШАХСЛАРНИНГ МУРОЖААТЛАРИ БИЛАН ИШЛОВЧИ ХОДИМЛАР МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ.....	127
--	-----

ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ ВЕСТНИК ЮРИСТА LAWYER HERALD

ПУЛАТОВА Нодирахон Собиржонова

Тошкент давлат юридик университети докторанти (DSc),

Юридик фанлар номзоди

E-mail: dilanor@mail.ru

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА ЭЛЕКТРОН ОДИЛ СУДЛОВ ВА СУД ҲУЖЖАТЛАРИ

For citation (иқтибос келтириш учун, для цитирования): ПУЛАТОВА Н.С.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда электрон одил судлов ва суд ҳужжатлари // Юрист ахборотномаси – Вестник юриста – Lawyer herald. № 5 (2021) Б. 117-126.

 5 (2021) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9416-2021-5-14>

АННОТАЦИЯ

Мақолада инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ахборот-коммуникация технологиялари имкониятларидан самарали фойдаланиш механизмлари, “электрон одил судлов” тушунчаси, судларнинг низоларни АКТ ёрдамида, аввало, электрон ҳужжат айланиши ҳамда бошқарув ва видеоконференц алоқа тизимлари орқали ҳал қилишини ва бунинг натижалари ахборот тизимида акс этиш асослари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: ахборотлаштириш, электрон суд жараёни, рақамли судлов, судларни ахборотлаштириш, рақамли одил судлов, электрон рақамли имзо, электрон ҳужжат айланиши, электрон туловлар.

ПУЛАТОВА Нодирахон Собиржонова

Докторант (DSc) Ташкентского государственного юридического университета,

кандидат юридических наук

E-mail: dilanor@mail.ru

ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВОСУДИЕ И СУДЕБНЫЕ АКТЫ В СФЕРЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются механизмы эффективного использования информационно-коммуникационных технологий в защите прав человека, понятие “электронное правосудие”, способность судов разрешать споры с помощью ИКТ, в первую очередь, посредством электронного документооборота и управления и видеоконференцсвязи.

Ключевые слова: информатизация, электронное судебное разбирательство, цифровое судебное разбирательство, судебная информация, электронное правосудие, электронная цифровая подпись, электронный документооборот, электронные платежи.

PULATOVA Nodirakhon
Tashkent State University of Law, DSc candidate,
Candidate of Legal Sciences
E-mail: dilanor@mail.ru

ELECTRONIC JUSTICE AND JUDICIAL ACTS IN THE FIELD OF DIGITAL HUMAN RIGHTS PROTECTION

ANNOTATION

The article examines the mechanisms of effective use of information and communication technologies in the protection of human rights, the concept of «electronic justice», the ability of courts to resolve disputes using ICT, primarily through electronic document management and management and videoconferencing.

Keywords: informatization, electronic court proceedings, digital court proceedings, judicial information, electronic justice, electronic digital signature, electronic document management, electronic payments.

Бугунги кунда ҳаётнинг барча соҳаларига ахборот-коммуникация технологиялари (кейинги ўринларда — АКТ, ИТ-технологиялар)нинг жорий этилиши замонавий глобал тенденция бўлиб, Ўзбекистон ҳам бундан мустасно эмас. АКТ ривожланиши билан ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш соҳасининг деярли барча тармоқларида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларини электрон қўллаб-қувватлаш инфратузилмаси жадал шаклланмоқда.

“Электрон одил судлов” (инглизча — e-justice) атамаси бизнинг кундалик ҳаётимизда аллақачон илдиз отган бўлиб, одатда АКТдан фойдаланишга асосланган ҳамда одил судловнинг шаффофлиги, очиқлиги ва ҳаммабплигини таъминлашга қаратилган одил судловни амалга ошириш усули тушунилади. Оддийроқ айтганда, электрон одил судлов — аввало, процессуал ҳаракатларни ва умуман, суд ишларини электрон шаклда амалга ошириш имконияти.

Юриспруденция соҳасида АКТдан фойдаланиш билан боғлиқ баъзи атамаларнинг мазмунини аниқлаштириш зарур деб ҳисоблаймиз. Масалан, “электрон суд жараёни”, “рақамли судлов”, “судларни ахборотлаштириш”, “рақамли одил судлов” атамаларини фарқлаш керак. “Судларни ахборотлаштириш” атамаси судларга ахборотни қайта ишлаш имконини берадиган компьютер ресурслари ва технологиялари билан таъминлашни англатади, лекин у электрон шаклдаги процессуал ҳаракатларнинг моҳияти ва тартибини ифодаламайди.

“Электрон суд жараёни” суд жараёнини электрон воситалар ва технологиялар ёрдамида ташкил қилиш тартибини, шу жумладан суд жараёнларини видео, аудиоёзувларда қайд этишни, шунингдек суд жараёни стенографиясининг янги турларини англатади. “Рақамли (электрон) суд иш юритуви” атамаси процессуал суд ҳаракатларини электрон шаклда амалга ошириш тартиби ва усулларини билдиради. Масалан, рақамли суд иш юритувининг элементларига қуйидагилар киради: судга электрон шаклда (даъво аризаси билан) мурожаат қилиш, ахборот тизимида рўйхатдан ўтиш, ишни кўриб чиқиш (АКТ орқали иш материаллари билан танишиш, суд ишини электрон шаклда олиб боришва бошқалар), томонларга хабар бериш (СМС-хабарнома, электрон почта, шахсий кабинет орқали), суд ҳужжатларини Интернетда эълон қилиш ва ҳ.к.

Юридик адабиётларда “электрон одил судлов” атамасини “рақамли одил судлов” атамасидан фарқлаш керак, деган ёндашув мавжуд [1]: биринчиси — ахборот ташувчининг хусусиятларини акс эттирса, иккинчиси маълумотларнинг мавжудлик шаклини ифодалайди. Ушбу ёндашувга кўра, “рақамли одил судлов” деганда алоқа(коммуникация)ларнинг кўп қисми рақамли муҳитга ўтиши ва, ҳеч бўлмаганда, юзма-юз мулоқот билан тенг мақомда бўлиши назарда тутилади, “электрон одил судлов” тушунчаси эса асосан судларнинг низоларни АКТ ёрдамида, аввало, электрон ҳужжат

айланиши ҳамда бошқарув ва видеоконференцалоқа тизимлариорқали ҳал қилишини ва бунинг натижалари ахборот тизимида акс этишини билдиради [2]. Қисқаси, уларнинг фикрича, биринчи атама мазмун жиҳатидан иккинчисидан кенгроқдир.

Бизнинг фикримизча, бу ердатерминологиянинг нозик жиҳатларига чуқурлашишнинг ҳожати йўқ, чунки аслида “электрон” ва “рақамли” тушунчалари синоним сифатида кенг қўлланилади, орасидаги фарқ эса асосан уларнинг илмий муомалага киритилиш эволюцияси билан боғлиқ. Шундай бўлса-да, “рақамли одил судлов” атамасини қўллаш тўғрироқ бўлади, деб ҳисоблаймиз. Фикримизни асослаб беришга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан, “рақамли одил судлов” юқоридаги тушунчаларга қараганда кенгроқдир, чунки уларни тўлиқ қамраб олади. Иккинчидан, бу атама одил судловда қўлланиладиган барча рақамли воситалар, шакл, усул ва технологиялар жамланмасини давлат ҳокимиятининг ажралмас вазифаси сифатида ифодалайди. Бошқача айтганда, “одил судлов” тушунчаси “суд иш юритуви”, “суд жараёни” тушунчалари билан қандай муносабатда бўлса, “рақамли одил судлов” тушунчаси ҳам “рақамли суд иш юритуви”, “рақамли суд жараёни” тушунчалари билан худди шундай, яъни бутун ва қисм каби муносабатдадир.

Шу билан бирга, рақамли одил судлов—одил судловнинг мустақил тури эмас, балки одил судловни амалга оширишнинг ўзига хос шакли, усули. Аслида, оддий ва рақамли одил судлов мазмун жиҳатидан умуман фарқ қилмайди, фарқ фақат унинг шаклида (расмийлаштирилишида), ташқи, айтиш мумкинки, рақамли қобигида. Рақамли одил судлов суд жараёнлари иштирокчиларнинг барча ҳуқуқларига ва суд тартиб-таомилларига риоя қилган ҳолда онлайн тарзда тўлақонли (айтиш мумкинки — тенг қийматли) кўриб чиқиш имконини беради.

Электрон одил судловнинг асосий вазифаси — одил судлов очиқ, ошқора, самарали ва сифатли бўлишига имкон берадиган АКТ ёрдамида судни қулайроқ қилиш. Бундан ташқари, АКТ ёрдамида суд амалиётининг бир хиллигини, суд жараёнининг қонунийлигини таъминлаш мумкин. Ва албатта, бу асосий мақсадга, яъни адолатли ҳукм чиқарилишига эришиш имконини беради.

Бундан ташқари, АКТни одил судлов соҳасига татбиқ этиш судгача ва суддан ташқари ҳал қилиш амалиётини кенгайтиришга, низоларни дастлабки босқичда юмшатишга (деэскалацияга) ёрдам беради, шунингдек фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилишига тўсқинлик қиладиган ҳуқуқий камчиликларнинг ўрнини тўлдиради. Амалиёт шуни кўрсатдики, коронавирус пандемияси шароитида даъволар ва ҳужжатларни электрон шаклда топшириш ва суд жараёнлари иштирокчиларининг онлайн ўзаро алоқаси, видеоконференцалоқалар тизимлари, суд мажлисларини (баённома тарзида) ёзиб олиш ҳамда суд органлари фаолиятини автоматлаштиришнинг бошқа усулларида фойдаланиш катта самара беради.

Масалан, “Остона” халқаро молия маркази ҳузурида Марказий Осиё минтақасидаги тижорий низоларни ҳал қилиш учун Халқаро арбитраж маркази (МАК) ташкил этилган. МАК қарорлари 1958 йилги Нью-Йорк конвенциясига биноан қонуний кучга эга. 2019 йил февраль ойидан бошлаб МАКда суд ишларини юритиш жараёнларини бошқаришга ва суд муҳокамаларининг боришини онлайн кузатишга имкон берадигане-Justice электрон судлов тизими ишляпти [3].

Хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда, келажакда ахборот технологияларининг ривожланиши бир қатор оддий суд ишларида, шунингдек, тортишувсиз ишларда юзма-юз кўришиб ўтказиладиган суд эшитувларидан воз кечишга имкон беради, деб тахмин қилиш мумкин. Бу одил судловни нафақат оператив, балки фуқаролар учун анча ҳаммабоп қилади, уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятларини сезиларли даражада кенгайтиради.

Ўзбекистон суд амалиётини таҳлил қилиш сўнгги йилларда суд фаолиятини ахборотлаштириш жараёнлари кенгайтириб бораётганини кўрсатмоқда. Айни вақтда, энг янги технологияларни жорий этиш ва улардан фойдаланиш соҳасида иқтисодий судлар тизими етакчи бўлиб, уларда онлайн (одил) судловни амалга ошган факт деб ҳисоблаш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасида адлия соҳасига АКТни жорий

этиш учун норматив-ҳуқуқий база, умуман олганда, яратилган. Уни “Ахборотлаштириш тўғрисида”, “Электрон рақамли имзо тўғрисида”, “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”, “Электрон тўловлар тўғрисида”, “Ахборотолиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар ташкил этади.

Суд ҳокимияти органлари фаолиятининг рақамлаштирилишини таъминлаш, судлар ва бошқа идоралар ўртасида ўзаро маълумот алмашишни такомиллаштириш мақсадида кейинги йилларда бир қанча ҳужжатлар, жумладан: 2017 йил 7 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон фармони билан тасдиқланган “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” [4], 2017 йил 21 февралда «Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4966-сон фармони [5], 2017 йил 30 августда “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада кенгроқ жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ–3250-сон қарори [6], 2020 йил 24 июлда “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-6034-сон фармони [7], 2020 йил 3 сентябрда «Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-4818-сон қарори [8], 2020 йил 7 декабрда “Судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш ҳамда суд тизимида коррупциянинг олдини олиш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-6127-сон фармони [9] қабул қилинди. Ушбу фармон билан судьяликка кадрларни танлаш, тайёрлаш, лавозимга тайинлаш, шунингдек, судьялар фаолиятини баҳолашда ҳолислик ва шаффофликни таъминлаш мақсадида ушбу жараёнларга замонавий ахборот технологияларини изчил жорий қилиш ҳусусан, илк бор судьялик лавозимларига номзодларни танлаш бўйича имтиҳон жараёнларини Интернет тармоғи (веб-сайт) орқали онлайн тарзда ёритиб боришни йўлга қўйиш назарда тутилган.

Кўрилган чора-тадбирлар натижасида судлар фаолиятида уларга масофадан мурожаат этиш, видеоконференцалоқа тизимидан фойдаланган ҳолда суд мажлисларида иштирок этиш, ишларни судьялар ўртасида автоматик тақсимлаш, суд қарорларини Интернет тармоғида эълон қилиш, ижро ҳужжатларини мажбурий бажариш учун электрон шаклда тақдим этиш тизимлари жорий этилди.

Шу билан бирга, фуқаролик ишлари бўйича судлар фаолиятини ахборотлаштириш ҳолатининг таҳлили суд фаолиятини компьютерлаштириш паст даражада қолаётганини кўрсатмоқда. 2011 йилдаёқ судлар фаолиятига АКТни жорий этиш, бу борада ягона услубий ва комплекс ёндашувни таъминлаш мақсадида Олий суд томонидан Ўзбекистон Республикаси умумий юрисдикция судлари тизимига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш концепцияси тасдиқланди. Мазкур ҳужжатда суд жараёнига автоматлаштирилган тизимларни изчил жорий этиш ва ушбу жараёнда юзага келиши мумкин бўлган (норматив-ҳуқуқий таъминот, ахборот хавфсизлиги, кадрлар билан таъминлаш ва бошқа) масалаларнинг ҳал қилинишини таъминлаш назарда тутилган. Бироқ, ушбу ҳужжатда кўзда тутилган чора-тадбирлар тўлиқ бажарилмай қолиб кетди.

БМТ Тараққиёт дастурининг экспертлари таъкидлаганидек, умумий юрисдикция судларида мавжуд АКТ воситалари хилма-хил воситалар тўпламларидир. Уларнинг асосий вазифаси — муассасага оид вазифаларнинг бажарилишини таъминлаш (ҳужжатларни офисда тайёрлаш, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот вазифаларинг бажарилишини, суд иш юритувини чекланган доирада таъминлаш), бирламчи статистик маълумотларни йиғиш. Судьяларнинг (“LexUZ”, “Норма”, “Право”, “Юрида”) ахборот-ҳуқуқий маълумотлар базаларидан фойдаланиши норматив ҳужжатлар билан тартибга солинмаган, бунинг натижасида улар судьяларнинг шахсий ташаббуси билан ишлатилади. Жиддий камчиликлардан бири — идоравий алоқа ва маълумотларни узатиш тизимининг йўқлиги.

Турли даражалардаги судларни бирлаштирувчи ягона идоровий ахборот тизими мавжуд эмас, қуйи ва юқори судлар ўртасида электрон ахборот алмашинуви йўлга қўйилмаган [10].

Бу муаммоларни ҳал қилиш учун, бизнинг фикримизча, хорижий давлатларнинг суд фаолиятида АКТни жорий этиш соҳасидаги ютуқларидан фойдаланиш зарур. Масалан, АҚШ тажрибаси бу борада муайян қизиқиш уйғотади. 2002 йилда қабул қилинган “E-governmentact” (“Электрон ҳукумат шартномаси”) судлар фаолиятида АКТдан фойдаланишни тартибга солувчи бир қатор қоидалар белгиланган. Хусусан, қонунда ҳар бир суднинг веб-сайти бўлиши, унда суд жойлашган манзил, унда кўриб чиқиладиган ишлар ва уларнинг материаллари тўғрисидаги маълумотларни кўриш тартиби ва бошқа маълумотлар кўрсатилиши ҳақидаги шартлар белгиланган. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, процессуал қонун ҳужжатларига мувофиқ, судларга “тарафларнинг ҳужжатларни электрон шаклда топширишига рухсат бериш ёки буни талаб қилиш” ваколати берилган. Агар керак бўлса, суд жараёнининг ҳар бир иштирокчиси суд ҳужжатлари, жумладан, қарорлар, баённомалар ва бошқалар билан танишиши мумкин [11].

Корея Республикасида электрон ҳужжат топшириш тизими (Electronic Case Filing System) иккита асосий қисмдан иборат: а) судга даъво аризасини юбориш ва электрон шаклда суддан билдиришномалар олиш ҳамда Интернет орқали ишнинг боришини кузатиш имконини берадиган File and Serve хизмати; б) ишларни судда кўриб чиқишни автоматлаштиришга имкон берувчи Litigation Procedure (даъво процесси) хизмати. Бундан ташқари, 2006 йилда ишларни кўриб чиқиш жадвалини, иш бошқарувини ва суд қарорларини электрон шаклда тайёрлашни автоматлаштиришга мўлжалланган JUSTICE тизими (Judge’s Unified system for Intelligent Case Management, яъни судьяларнинг ишларни ақлли бошқариш бўйича ягона тизими) жорий этилди [12].

Германия электрон адлия (суд иш юритуви) тизимида “Электрон суд ва бошқарув (маъмуриятчилик)нинг почта тизими” (www.egvp.de), маълумотнома ахборот тизимлари, видеоконференцалоқа тизими, ҳужжатларни электрон шаклда топшириш каби модуллар киради [13].

Буюк Британияда «Electronic Working Pilot Scheme» тизими амал қилади. Масалан, қарз йиғиш (ундириш) билан боғлиқ даъволарни судларга электрон тарзда махсус марказлар — Money Claim Online ва Claim Production Centre — орқали юбориш мумкин эди. Бундан ташқари, Қироллик суд хизматининг “e-Lis” электрон юридик кутубхонаси мавжуд бўлиб, у мамлакатдаги барча суд муассасаларининг ҳуқуқий маълумотлар базаларига бемалол (бепул) киришни таъминлайди.

Малайзияда адвокатлар судларга ҳужжатларни онлайн топшириш тизимидан фойдаланишга мажбур. Онлайн ариза бериш тизимидан фойдаланишда ёрдам бериш учун судларда махсус хизмат бюрolari ташкил этилган. E-COURT (Э-СУД) бир қанча тизимларни ўз ичига олади: видеоконференцалоқа, виртуал суд ва голографик технологиялардан фойдаланиш, электрон архив, ишларни бошқариш тизими, чиқарилган суд қарорлари маълумотлар базаси, навбатни бошқариш тизими, суд мажлисларини ёзиб олиш ва транскрибация. Бундан ташқари, тизим ҳар бир ишнинг баённомасини электрон шаклда кўриш имконини беради. Аудио-видеоёзув тизими суд жараёнини қайд қилади, судьяларни қўлда ёзиш мажбуриятдан озод қилади [14].

Собиқ Иттифоқ давлатлари орасида Эстония, Россия, Қозоғистон ва Озарбайжон каби давлатлар рақамли одил судловни ташкил қилишда бошқалардан кўпроқ натижаларга эришган.

Масалан, Эстония фуқаролик судларининг ахборот тизими судьяларнинг барча ҳужжатлари ва ҳаракатларини қайд этиш ва сақлашга, ҳар бир судьянинг ҳозирги иш ҳажмини ҳисобга олган ҳолда, қабул қилинган ишларни судьялар ўртасида автоматик тақсимлашга ҳамда суд ҳужжатларини (судьянинг қарори асосида) «E-Toimik» порталида эълон қилишга имкон беради. Бу тизим ҳужжатларни Интернет орқали қабул қилиш, суд иштирокчиларини аризани кўриб чиқиш жараёни ва суд кўриб чиқаётган ишнинг

ҳолати билан таништириш имконини беради. Бундан ташқари, «E-Toimik» тизими тарафларга судлар томонидан қабул қилинган ҳужжатларни судлардан олиш имконини беради. Суд қарорлари, ажримлари ва чақирув қоғозлари рақамли шаклда ёки ахборот тизими орқали топширилади (бунда хатларнинг очилиш санаси автоматик тарзда қайд этилади) ёки иштирокчининг электрон почтаси орқали юборилади (ушбу ҳолда у хатни қабул қилгани ҳақида судга хабар бериши шарт) [15]. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, идоралараро ахборот ҳамкорлиги тизими судга бир тугмани босиш орқали суд жараёни иштирокчиси ҳақидаги барча керакли маълумотларни олиш имконини беради. Тизимнинг яна бир афзаллиги шундаки, унда мавжуд бўлган жараён иштирокчилари тўғрисидаги маълумотлар асосида процессуал ҳужжатларни (чақирув қоғози, суд ҳужжатлари ва бошқаларни) тузиш имкониятини беради.

Россияда ГАС «Правосудие» («Одид судлов» ДАТ) электрон суд ишларини юритиш тизими муваффақиятли жорий этилди ҳамда судлар билан суд бошқармаси (департаменти) ўртасида самарали маълумот алмашиш учун телекоммуникация инфратузилмаси шакллантирилди, суд муҳокамаларини аудио-видео ёзиб олиш тизими татбиқ этилди. 2021 йилда Россияда суд қарорларини (ҳукм) чиқаришда сунъий интеллектдан фойдаланиш бошланди. Европа Кенгаши одид судловининг самарадорлиги бўйича Европа комиссиясининг (СЕРЕJ) одид судловнинг самарадорлиги ва сифатини баҳолашга бағишланган 2020 йилги ҳисоботида кўра, Россия судларининг жиноят иштирокчилари билан мулоқотда рақамли технологияларни қўллаш даражаси 8,6 баллга баҳоланди, айтилиши вақтда Европада ўртача кўрсаткич 4,1 баллни ташкил этади [16].

Озарбайжонда «Электрон суд» АТ судлардаги ишлар ҳолатига доир, шу жумладан суд ишлари, суд мажлислари, ишларнинг барча тоифалари бўйича қабул қилинган қарорларсони кабилар ҳақидаги маълумотларни реал вақт режимида кўрсатади, электрон даъво аризаларини юборади ва ҳ.к. «Суд жараёни иштирокчисининг шахсий кабинети» электрон имзо билан тасдиқланган электрон даъво аризалари ва бошқа ҳужжатларни тақдим этиш, суд иши материаллари билан батафсилроқ танишиш, тайинланган суд жараёнлари ҳақида масофадан туриб хабар бериш, суд қарорларини (судьянинг электрон имзоси билан) электрон шаклда олиш имконини беради. Судга буйруқ тартибидан юритилган ишлар бўйича электрон аризалар топширилганидан сўнг ўша куни ёки узоғи билан эртаси куни электрон суд қарорлари берилади. Суд буйруғи тартибидан чиқариладиган суд ҳужжатлари ижро этувчи органларга электрон шаклда ҳам юборилади. Суд қарорларининг ягона базаси судьянинг электрон имзоси билан тасдиқланган иш бўйича барча суд қарорлари сақланади [17].

Халқаро тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўп ҳолларда бузилган ҳуқуқларнинг тикланишига одамларнинг ўз ҳуқуқлари ва мавжуд тартиб-қоидаларини билмаслиги тўсқинлик қилади. Масалан, World Justice Project («Жаҳон адолат лойиҳаси») га кўра, одамларнинг учдан бир қисмидан камроғи юзага келган низоларнинг ҳуқуқий моҳиятини тушуна олади — муаммоли вазиятлар одатда муқаррар нарса (институционал сабабга эга ҳолат) ёки омадсизлик натижаси сифатида қабул қилинади. Яна бир тўсиқ — суд ишларини юритишнинг молиявий ва процессуал жиҳатдан имконсизлиги — ҳуқуқий низоларга дуч келган шахсларнинг 70% идан кўпроғи ҳатто ҳуқуқий маслаҳат олиш учун ҳам мурожаат этишмайди [18].

Инсон ҳуқуқларини рақамли маконда ҳимоя қилиш муаммолари инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари спектрининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Тадқиқотимиз мавзусини инобатга олган ҳолда, биз суд ҳужжатларини рақамли шаклда қабул қилишда инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқиш билан чекланамиз. 2019 йил 2 июль куни Ўзбекистон Республикасининг «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида» ги ЎРҚ–547-сон Қонуни [19] қабул қилиниши муносабати билан АКТ соҳасидаги шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ кўплаб саволлар туғилмоқда.

Масалан, мазкур қонун 3-моддаси мазмунининг маъноси аниқлик киритишни тақозо этмоқда. Унга кўра, «Қонуннинг амал қилиши шахсга доир маълумотларга ишлов бериш ва уларни ҳимоя қилиш чоғида қўлланиладиган ишлов бериш воситаларидан,

шу жумладан ахборот технологияларидан қатъи назар юзага келадиган муносабатларга нисбатан татбиқ этилади”. Айни вақтда у “тезкор-қидирув, разведка ва контрразведка фаолияти, жиноятчиликка қарши курашиш, ҳуқуқ-тартиботни сақлаш жараёнида, шунингдек жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга қарши курашиш доирасида олинган шахсга доир маълумотларга ишлов бериш чоғида юзага келадиган муносабатларга нисбатан татбиқ этилмайди”. Бизнинг фикримизча, одил судловни амалга ошириш (шу жумладан рақамли шаклда) мазкур қонун доирасига киради, чунки одил судловни жиноятчиликка қарши курашиш ёки ҳуқуқ-тартиботни сақлашнинг вазифаси деб бўлмайди.

Масалан, агар юқорида айтиб ўтилган тадбирлар давомида олинган шахсий маълумотларни бевосита суд жараёнида қайта ишлаш зарурати туғилса, бундай қайта ишлаш ушбу қонун қоидаларига мувофиқ амалга оширилиши керак. Айни вақтда, шуни ҳам инобатга олиш керакки, судда қатнашувчиларнинг биометрик маълумотларини йиғиш оқибатларининг аҳамияти ҳақида гапирганда, уларнинг шахсий маълумотлари иш материалларида (қоғозда) сақланиб қолиши ва ишни кўриб чиқиш вақтида уларни кўриш мумкинлигини унутмаслик керак.

Яна бир муҳим жиҳат. Ҳозирги вақтда бузилган ҳуқуқларни тиклаш кўплаб одамлар учун анча қиммат, мураккаб ва бюрократлашган жараён бўлиб қолавериши мумкин. Аммо, суд жараёнига ахборот технологияларининг жорий этилиши уни интуитив жиҳатдан тушунарли ва бинобарин, ҳеч бўлмаганда, кераксиз процедураларва профессионал вакил учун харажатлар бўлмаслиги сабабли, энг камида, арзонроқ қилади.

Албатта, юқорида тавсифланган механизмни жорий этиш учун жиддий ташкилий чора-тадбирлар ва молиявий сармоялар зарур бўлади.

Ҳозирда даъволар миқдори 5 минг долларгача бўлган айрим тоифадаги фуқаролик ишларини бутунлай онлайн режимда кўриб чиқадиган трибунал фаолият юритаётган Канадани мисол сифатида келтиришимиз мумкин. Ариза беришда даъвогар даъво аризаси тузилиши учун асос бўладиган сўровнома (анкета) шаклини тўлдиради. Кейин томонларга низони ихтиёрий равишда ҳал қилиш таклиф этилади. Таклиф рад этилган тақдирда ишга медиатор қўшилади. Агар бу натижа бермаса, томонлар анъанавий судга мурожаат қилиши мумкин бўлади. Айни вақтда, статистик маълумотларга кўра, медиация тартиб-таомили ўтказилганидан кейин мурожаатларнинг атиги 6 фоизи судга етиб боради [20]. Шунингдек, реал вақтда материалларнинг электрон нусхаларидан фойдаланиш имконини таъминлайдиган ҳужжат айланишининг онлайн-платформаси бўлмиш эшитиш учун рақамли майдон (DHW) ишлаб турибди [21].

Суд жараёнини рақамлаштиришнинг кейинги усули — уни автоматлаштириш. Масалан, Қўшма Штатларда суд буйруқ (қарор)ларининг электрон тарзда кўриб чиқилишини таъминлайдиган тизим мавжуд [22]. Хитойда иш бўйича қарорларни судья эмас, сунъий интеллект қабул қиладиган лойиҳалар аллақачон амалга оширилмоқда [23]. Буйруқ тарзидаги иш юритувини автоматлаштириш Германия ва Венгрияда амалга оширилган. Россияда ишларни сунъий интеллект технологияларидан фойдаланган ҳолда буйруқ тарзидаги иш юритувитартибида кўриб чиқишни автоматлаштириш ва “роботлаштириш” хизмати жорий этилган.

Бундан ташқари, Лос-Анжелес Олий судида суд қарорларини автоматик тарзда тарқатиш тизими жорий қилинмоқда. Венгрияда судга оид электрон ахборот-огоҳлантириш тизими рўйхатдан ўтган фойдаланувчиларга ўз иши бўйича асосий маълумотлар билан танишиш, шунингдек, энг муҳим суд жараёнлари тўғрисида СМС ва электрон почта хабарномаларини олиш имконини беради.

Шундай қилиб, хорижий тажриба асосида одил судловни рақамлаштириш қуйидаги ижобий жиҳатларга эгаллигини кўради:

- шубҳасиз даъволарни (талабларни) кўриб чиқиш жараёнига сунъий интеллект технологияларининг жорий этилиши;
- айрим тоифалардаги низоларни кўриб чиқиш тўлиқ онлайн режимга ўтказилиши;
- одил судлов ахборот тизимларининг бошқа давлат ахборот тизимлари билан бирлашиши (интеграцияси).

Кўпгина мамлакатларда суд ҳужжатлари қабул қилинганидан кейин қисқа вақт

ичида уларни (давлат сирлари билан боғлиқ бўлганлари бундан мустасно) эълон қилиш яхши натижа берган. Ҳозирги вақтда технологик ривожланган давлатлар суд ишларини кўриб чиқиш жараёнини онлайн режимга ўтказмоқдалар. Масалан, Хитойда “Ақлли судлар” («Smartcourts») лойиҳаси амалга оширилмоқда. Ушбу лойиҳа доирасида дастурий маҳсулот ишлаб чиқилган бўлиб, у орқали иш (сунъий интеллект ва блокчейн технологияларидан фойдаланган ҳолда) виртуал судья томонидан кўриб чиқилади. Тизим низо тарафларига ҳужжатларни электрон шаклда юклаш, видеоалоқа, чат ва асосий мессенжерлар ёрдамида виртуал учрашувларда иштирок этиш, музокаралар олиб бориш ва суд қарорларини қабул қилиш имконини беради [24].

Молиявий кредитлар, муаллифлик ҳуқуқи ва онлайн-тижорат билан боғлиқ низоларни кўриб чиқиш учун интернет-судлар тузилган. Биргина 2019 йилнинг ўзида интернет-судларда 3,1 миллиондан ортиқ юридик ҳаракатлар амалга оширилган, 118,8 минг иш кўриб чиқилган. Суд ишларини кўриб чиқишга оддий судлардагига қараганда ўртача икки баравар камвақт сарфланган [25]. Келажакда Хитой интернет-судлар доирасида сунъий интеллект, маълумотларни таҳлил қилиш, нутқни аниқлаш, электрон ҳужжат айланиши ва ҳужжатларни таҳлил қилишнинг автоматлаштирилган воситалари технологияларини қўшишни режалаштирмоқда [26].

Эндиликда Ўзбекистон одил судловни рақамлаштиришни жадаллаштиришга интилмоқда. Вазирлар Маҳкамасининг “Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни юритишнинг электрон тизимини жорий этиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар ҳақида”ги 431-сон қарори қабул қилди. Ушбу ҳужжат билан Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ягона электрон иш юритув тизими (кейинги ўринларда – «E-ma'muriy ish» тизими) орқали маъмурий ҳуқуқбузарликка оид ишларни юритиш тартиби ҳақидаги низомтасдиқланди [27].

Бироқ бу йўналишда ҳали бажарилмаган ишлар кўп. Қизиқарли таклифлардан бири — Ўзбекистонда Жиноят қидирувининг ягона реестрини тузиш [28]. Бундай тажриба Латвия, Қозоғистон, Украина, Эстония, Қирғизистонда мавжуд. Бу ерда маълумотларнинг маълум бир тоифасини Ягона реестрга киритиш параметрлари, Ягона реестрга ҳар бир киришни қайд этиш ва аниқлашнинг умумий стандартлари ўрнатилган, шунингдек маълумотлар базалари шакллантирилган. Ушбу яхлит маълумотлар базаларига турли тоифадаги жиноятларга оид маълумотлар базаси; жиноий ҳуқуқбузарликлар, уларнинг тергов қилиниши, шунингдек тергов олиб бораётган шахслар тўғрисидаги статистик маълумотлар базаси киради. Бундай Ягона реестрнинг яратилишини рақамли жиноят иши матрицаси ривожланишининг дастлабки босқичи деб ҳисоблаш мумкин.

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқлари ва янги рақамли технологияларнинг симбиози бугунги кунда суд ишларини юритиш жараёнининг мазмунини ҳам, шаклларини ҳам янгилашни қамраб олувчи суд тизимини модернизация қилиш омилига айланмоқда. Эндиликда рақамли одил судлов бутун суд тизимининг самарали ишлаши учун зарур шарт-шароитга айланди.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Колга О. В., Калашникова Е. Б. «Цифровое» направление развития правосудия в России // Актуальные проблемы юриспруденции: Сб. ст. по матер. XVI Междунар. науч.-практ. конф. (Новосибирск). — 2018. — № 11(15). — С. 51–57;
2. Брянцева О. В., Солдаткина О. Л. Электронное правосудие в России: проблемы и пути решения // Вестник университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). — 2019. — № 12. — С. 99.
5. <https://review.uz/post/novye-vozmozhnosti-pravosudiya-v-centralnoj-azii>, кириш режими очиқ.
6. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.01.2018 й., 06/18/5308/0610-сон; 25.05.2018 й., 06/18/5447/1269-сон. -URL: https://lex.uz/pages/forpda.aspx?lact_id=3516847
7. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. — 2017. — № 8, ст. 109; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 29.09.2017. — № 06/17/5195/0033,

20.07.2018. — № 06/18/5487/1543; 24.07.2020. — № 06/20/6034/1103; 21.01.2021. — № 06/21/6143/0052.

8. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. — 2017. — № 36. —948-модда. Ушбу ҳужжат билан “2017–2020 йилларга мўлжалланган судлар фаолиятига ахборт-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисидаги дастур” тасдиқланган. — URL: <https://www.lex.uz/docs/3327998>

9. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2020 й., 06/20/6034/1103-сон; 21.01.2021 й., 06/21/6143/0052-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 30.04.2021 й., 06/21/6218/0398-сон. — URL: <https://lex.uz/docs/4910826>

10. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.09.2020 й., 07/20/4818/1255-сон. Ушбу ҳужжат билан “2020–2023 йилларда суд ҳокимияти органларини рақамлаштириш дастури” тасдиқланган.

11. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.12.2020 й., 06/20/6127/1609-сон

12. Аналитическая записка «Внедрение ИКТ в деятельность гражданских судов Республики Узбекистан».

13. URL: http://www.co.undp.org/content/dam/uzbekistan/docs/Publications/democraticgovernance/ICT_Implementation_in_Civil_Courts_of_Uzbekistan/un_uzb_ICT_implementation_in_civil_courts.pdf, кириш режими очиқ.

14. Муромская Ю.В., Батурина Н.А. Электронная форма судопроизводства за рубежом // [Инновационная наука](#). — 2019. — № 4. — С. 136–137.

15. Подобрей К.А. Электронное правосудие как реализация принципа доступности правосудия: анализ зарубежного опыта // Актуальные проблемы современного права и правосознания в России и за рубежом Сборник материалов VI научн.конф. / Под общ. ред. А. Н. Ласточкина. — ГОРОД, 2019. — С. 222–229.

16. Лин Хаммергрэн. Управление судами и использование ИКТ / <http://www.iijusticia.org/docs/Linn.pdf>, кириш режими очиқ.

17. Русакова Е.П. Электронное гражданское судопроизводство в Индонезии, Таиланде, Малайзии // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. — 2020. — Т. 24. — № 4. — URL: <http://journals.rudn.ru/law>, кириш режими очиқ.

18. Трансформация и цифровизация правового регулирования общественных отношений в современных реалиях и условиях пандемии / Под ред. И.В. Воронцовой. — Казань: Отечество, 2020. — С. 53.(415 с.)

19. Курбанов Р.А., Гурбанов Р.А., Беялова А.М. Информационные технологии и правосудие: Россия и зарубежный опыт// Экономика. Право. Общество. — 2019. — № 3 (19). — С. 57–63.

20. Джафаров А.М. Цифровизация процесса отправления правосудия: достижения, перспективы, проблемы (на примере Азербайджанской Республики) // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. — 2018 / <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-protsesta-otpravleniya-pravosudiya-dostizheniya-perspektivy-problemy-na-primere-azerbaydzhanskoj-respubliki>, кириш режими очиқ.

21. World Justice Project. Global Insights on Access to Justice 2019. — URL: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/global-insights-access-justice-2019>

22. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.07.2019 й., 03/19/547/3363-сон; 15.01.2021 й., 03/21/666/0032-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон. — URL: <https://lex.uz/docs/4396419>.

23. Арбитраж на расстоянии. Адвокат Дарья Шляпникова о плюсах и минусах дистанционного правосудия // Ведомости, 2019. — URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2019/09/16/811378-arbitrazh-rasstoyanii>

24. Ontario Courts Finally Go Digital (Almost) // Slaw, 2019. URL: <http://www.slaw>.

[ca/2019/02/03/ontario-courts-finally-go-digital-almost/](https://www.courts.ca.gov/27655.htm), кириш режими очик.

25. Electronic On-Call Warrants — San Bernardino Superior Court // California courts. URL: <https://www.courts.ca.gov/27655.htm>, кириш режими очик.

26. Аватар вместо мантии: какое будущее ждет судебную систему в эпоху инноваций // Российская газета, 2020. — URL: <https://rg.ru/2020/01/30/avatar-vmesto-mantii-kakoe-budushchee-zhdet-sudebnuiu-sistemu-v-epohu-innovacij.html>, кириш режими очик.

27. China unveils its digital courts with AI judges and verdicts revealed on chat apps as Beijing introduces cyber justice to deal with backlog in cases // Mail Online, 2019. — URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7763591/AI-judges-verdicts-chat-app-brave-new-world-Chinasdigital-courts.html>, кириш режими очик.

28. China Daily. URL: <https://www.chinadaily.com.cn/a/201808/18/WS5b77c8f4a310add14f386801.html>

29. What we can learn from Asia's courts of the future // World Economic Forum. — URL: <https://www.weforum.org/agenda/2018/11/what-we-can-learn-from-asia-s-courtsof-the-future>, кириш режими очик.

30. Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни юритишнинг электрон тизимини жорий этиш бўйича қўшимчачора-тадбирлар ҳақида: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2021 йил 6 июль, 431-сон. — URL: <https://lex.uz/pdfs/5500086>, кириш режими очик.

31. Предложения по Концепции совершенствования уголовного и уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан. Региональный Офис Управления ООН по наркотикам и преступности (УНП ООН) в Центральной Азии. — Т., 2018. — URL: